

Fornuftens arkitektur

NYKLASSISME

1750-1840

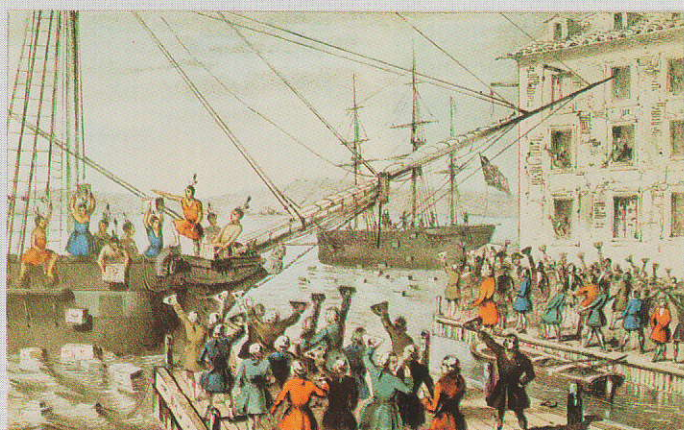
OPLYSNING OG REVOLUTIONSARKITEKTUR 1750-1790

Demokrati i stedet for enevælde

I absolutismens (enevældens) stive herskersystem udvikledes den åndelige bevægelse, der skulle føre til oplysningstiden. Ikke blot tænke måden, men hele tilværelsen ville man løse fra de traditionelle bindinger og tilpasse fornuften, ratioen (rationalisme). For filosofen Immanuel Kant var målet for oplysningen »menneskets udfrielse af selvforskyldt umyndighed«. Fornuften og det deraf følgende kritiske sind skal alene træffe beslutning om rigtigheden eller vildfarelsen ved hver erkendelse såvel som om normerne for den etiske, politiske og sociale handling. (Friedrich Schiller: »Tro ingen anden end din egen fornuft!«) Følgelig krævede oplysningstanken, som i løbet af det 18. århundrede fandt stadig flere tilhængere, også politiske ændringer, især fremført af borgerskabet. På grund af borgernes virke som videnskabsfolk, penge- eller varehandlere var rational tænkning og handling afgørende for dem i hverdagen. Økonomisk blev deres betydning større og større, men i lande som Tyskland og Frankrig blev de i vid udstrækning udelukket fra deltagelse i det politiske magtspil. Heller ikke monarker, der som Frederik 2. af Preussen eller Jo-

seph 2. af Østrig gik ind for »oplyst enevælde«, kunne løse de samfundsmæssige problemer med reformer som relativ religionsfrihed, afskaffelse af pinebænken eller indførelse af et ordnet retsvæsen. Snarere virkede det, som om den bestående feudaldyrking ville leve videre, og at principielle ændringer var nødvendige.

Modellen blev skabt af oplysningsfilosoffer som John Locke, Jean-Jacques Rousseau og statsteoretikeren Montesquieu med deres ideer om folkestaten og magtdelingen. Nationens bærer skal ikke længere være fyrsten, men folket. Derfor må al statsmagt direkte eller indirekte udgå fra folket (via valgte repræsentanter). Her tænkte man i begyndelsen på kontrol og begrænsning af monarken gennem parlament og forfatning. For at forhindre misbrug og autoritære beslutninger skulle den magt, som den enevældige fyrste havde holdt i sin hånd, opdeles i tre: den lovgivende, den udøvende og den dømmende. Ydermere skulle al statslig adfærd rette sig efter faste, bekendte regler (forfatning, love), og efter en vis tid skulle regenten af folket have fornyet sit mandat til at regere. Regeringsmagten skulle være underkastet de andre myndigheder, men især den offentlige kritik, hvor al regeringens gøren og laden skulle stå sin prøve. Bag denne tanke lå den overbevisning, at der af



»Teselskabet i Boston« 16.12.1773, som protest mod Englands importtold og temonopol, koloreret litografi fra 1846.

1750: Komponisten Johann Sebastian Bach dør.

1759: I London åbnes British Museum. (Bestod af private samlinger).

1762: Jean-Jacques Rousseaus statsteori *Du contrat social* (*Samfundspagten*) skitserer idealbilledet

af et demokrati.

1764: Johann Joachim Winckelmanns *Oldtidens Kunsthistorie* udkommer.

1765: James Watt opfinder dampmaskinen (patent 1769). Kartoflen bliver næringsmiddel for mennesker i Europa.

1768: James Cook udforsker på tre sørejser Australien, New Zealand, Sydhavet og Alaska.

1773: Borgere forklædt som indianere smed en ladning te fra det Ostindiske Kompagni i Boston havn og skærpede derved konflikten med det engelske moderland.

1776: Den amerikanske kongres erklærer de 13 amerikanske kolonier uafhængige af den britiske krone. Menneskerettighedserklæringen.

1781: Immanuel Kant offentliggør sin filosofiske afhandling *Kritik der reinen Vernunft*. Johann Heinrich Voss oversætter Homers *Odyssee*.

1789: Den franske revolution begynder med stormen på Bastillen.

1796: Den engelske læge Edward Jenner gennemfører den første koppevaccination.

1797: Senefelder udvikler stentrykmetoden (litografi).

1804: Napoleon Bonaparte lader sig krone til Frankrigs kejser i Paris. Udarbejdelse af Code Napoléon (Civilloven).

1808: Goethes *Faust* (1. del) udkommer. Folkevisesamlingen *Des Knaben Wunderhorn* af Achim von Arnim og Clemens von Brentano udkommer.

1813: Slaget ved Leipzig. Preussen, Østrig og Rusland sejrer over Napoleon 1.

1814: Napoleon abdicerer og forvises til Elba. Wienerkongressen vedtager Europas nyordning.

1824: Ludwig van Beethoven fuldfører sin 9. symfoni.

1832: De tyske demokraters Hambacherfest (fri forfatning og kvindfrigørelse).

1838: Samuel Morse udarbejder en kode til at sende meddelelser ad elektrisk vej (telegrafi).

Ca. 1840: Frédéric François Chopin komponerer sine vigtigste klaverværker (nocturner).

modstridende synspunkter (pluralisme) til slut med fornuftens hjælp ville udkrystallisere sig de rigtige, hvorved alvorlige fejlbeslutninger kunne undgås. At beslutningsprocessen i et demokrati ofte er kompliceret og langvarig, er altså netop, hvad skaberne af dette system har villet. At de havde ret ses af, at selv om det aldrig fungerer optimalt, er det alligevel i længden det bedste system, fordi et hvilket som helst diktatur før eller siden ender i økonomiske og sociale katastrofer. Men hvordan man end vender og drejer det, ligger der et noget sværmerisk menneskesyn til grund for oplysningstiden. Rousseaus hovedtanke var, at mennesket af naturen er godt, men fordærves af kulturen. Løsningen så han i en tilbagevenden til den »naturligste« form for stat, et fællesskab af ligeberettigede individer, som efter fornuftsgrunde og -regler skulle slutte en samfundspagt. John Locke havde betegnet frihed, lighed og menneskets og dets ejendoms ukrænkelighed som naturlige rettigheder. Disse menneskerettigheder og de her skitserede regler for den demokratiske stats opbygning blev for første gang nedskrevet i de forfatninger, som de nordamerikanske stater vedtog i årene 1776-80, og siden i De Forenede Staters forfatning 1787/88 og i den franske forfatning fra 1791.

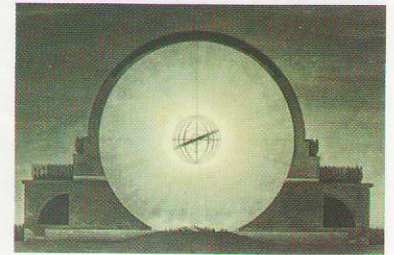
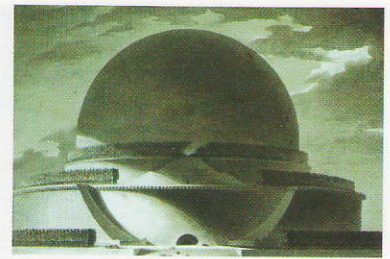
Byggeri efter moralsk målestok

Men troen på den menneskelige fornuft, som til slut altid vil sejre og bevirke det gode og rigtige, havde ikke kun tungtvejende politiske følger, men førte også til en stærk sekularisering (verdsliggørelse) af samfundet, som stadig varer ved. Det menneske, der kun følger sin fornuft, kan til syvende og sidst højst acceptere en gud som skaber, men ikke som

leder. Arkitekturen skulle fra nu af ikke tjene religionen og endnu mindre den feudale hersker. Man var overbevist om, at ved at påvirke mennesket positivt gennem de bygninger, der omgav dem, kunne man få dem til at handle fornuftsmæssigt og moralsk. Men så måtte byggeriet også selv opfylde etisk-moralske kriterier. I 1740'erne udviklede Carlo Lodoli tesen om, at arkitektur skulle svare til sit formål og sine materialer og dermed være »sand«. På samme måde krævede franskmanden Abbé Laugier i 1753 i sit *Essai sur l'Architecture* en »ærlig arkitektur«, hvor konstruktion og udsmykning igen skulle danne en enhed. Arkitekturen måtte selv »tale« og give udtryk for oplysningens ideer. Repræsentanterne for den franske »revolutionsarkitektur« omsatte disse tanker på en måde, så man ofte betegner deres arkitektur som ekspressiv. Man indordner derfor deres arkitektoniske udkast under »architecture parlante«, den – om sig selv – talende arkitektur. Kunstens demokratisering kunne komme af følelserne, den behøvede ikke intellektet, dannelsen, som forudsætning, lød deres utopi.

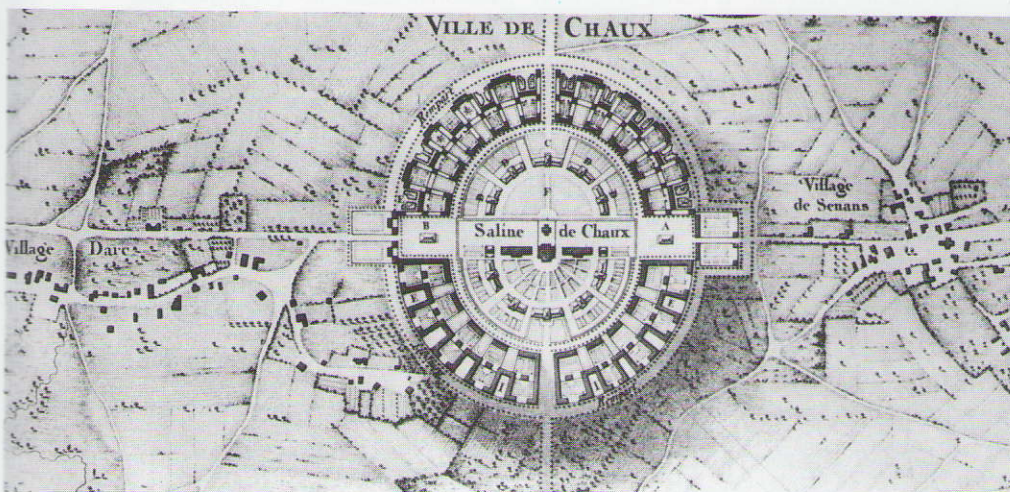
»Åh, Newton, gennem din visdoms storhed og dit genis ophøjethed har du bestemt Jordens form; min tanke var at indhulle dig i din egen opdagelse,« skrev Etienne-Louis Boullée i 1784 om sit udkast til et mindesmærke til ære for Newton (Newtons Kenotaf). På bunden af en 150 meter høj kugle skulle fysikerens sarkofag anbringes, og ovenover skulle der indrettes et planetarium.

Claude-Nicolas Ledoux, den anden hovedrepræsentant for denne arkitektur, tegnede omtrent samtidig et hus til flodinspektørerne på floden Loue. Gennem en hvælvet cylinder føres der en bæk, som så strømmer ud i flo-



Etienne-Louis Boullée: *Udkast til Newton-gravmålet*, 1784, set udefra og indefra/tværsnit

Boullées udkast til et gravmæle for Isaac Newton minder om et planetarium og refererer til Newtons videnskabelige præstationer. Det er et karakteristisk eksempel på to væsentlige træk ved revolutionsarkitekturen: kompakte byggemasser og brug af enkle, geometriske former.



Claude-Nicolas Ledoux: *Udkast til idealbyen Chaux ved Arc-et-Senans*, folioudgave fra 1806

Ideen om en idealby dukker allerede op i oldtiden. Tanken er at opfylde alle en bys materielle og æstetiske krav. Det vigtigste kendetegn er anvendelsen af enkle, geometriske former og anlæggets regelmæssighed. Ledoux' udkast er imidlertid ikke abstrakt, men udtryksfuldt, »parlant«. Den tekst, han udgav sammen med det, gnistrer af sociale reformtanker. For eksempel ville han opføre en bygning til »dyrkelse af de moralske værdier«. Princippet om idealbyen blev i begyndelsen af det 20. århundrede videreført af Bruno Taut og Le Corbusier.



Jacques-Germain Soufflot: *Sainte-Geneviève*, Paris, 1764-1790, efter revolutionen kaldet **Panthéon**

Med Panthéon, sin tids hovedværk, begynder den romantiske nyklassicisme i Frankrig, orienteret mod det antikke Roms storhed. Allerede Soufflots samtidige karakteriserede Panthéon som »det første eksempel på fuldkommen arkitektur«.

Den gigantiske kuppelbygning, der konkurrerede med selve Peterskirken i Rom, St. Paul's Cathedral i London og Invalidkirken i Paris, skulle rage langt op over kvarteret og markere det sted, hvor byens skytshelgeninde var begravet. Soufflot ville med denne bygning skabe en syntese mellem gotiske konstruktionsers lethed og antikkens former. Grundplanen over det græske kors følger renæssanceidealet. Det er ikke mere muren, der er bærende element, men søjlen. Retningsgivende for den moderne arkitektur er indsatsen af armeret beton i porticus, som er forsynet med 22 søjler. Soufflots renoncering på et kompliceret system af piller, støtter og muremasser fører sammen med rationalitet og formens renhed til en virksomhedsfuld arkitektonisk konstruktion.

den som et vandfald, og samlet skulle det symbolisere flodens betvingelse. Andre af Ledoux' betydelige værker var Salines Royales i Arc-et-Senans og udkastet til idealbyen Chaux, teatret i Besançon og toldbygningerne i Paris (Barrières, 1785-89).

Som årstallene viser, havde betegnelsen »revolutionsarkitektur« intet at gøre med den franske revolution i 1789. (Ledoux havde sin mest produktive tid, efter at han i 1770'erne var blevet udnævnt til hofarkitekt, og den politiske omvæltning betød slut på hans karriere.) Men nye samfundsmodeller, som de utopier, Boullée, Ledoux og andre tilsluttede sig, giver sig altid udtryk i »revolutionære« byggeprojekter. Det revolutionære ved denne arkitektur var, at den brød med traditionerne, og at det ikke mere var nogen betingelse, om udkastene var realisable. Flere af dem havde det slet ikke været muligt at realisere på den tid, som for eksempel Ledoux' »Grænsevogterens hus«. Det er en kugle, som står på en meget lille grundflade og

med en ganske tynd, glat ydermur. Næsten ingen af disse utopiske projekter blev bygget, navnlig fordi de – som for eksempel Newton-kenotafen – ofte var af kolossale dimensioner.

Med sin klare og elegante linieføring og de kompakte, nærmest *stereometriske* bygningskroppe, hvis prototype er det antikke tempel, var revolutionsarkitekturen som en del af nyklassicismen især en modreaktion på barokkens og rokokoens opstyltede formsprog.

NYKLASSICISME SOM STATSARKITEKTUR 1780-1840

Ro, stregthed, ophøjethed

»Der er og har altid kun været én bygningskunst, nemlig den som fandt sin fuldkommenhed i den græske historie- og dannelsesepoke,« skrev Leo von Klenze i 1830 i sin *Sammlung architektonischer Entwürfe* (samling af arkitektoniske udkast). Det klassiske Grækenlands arkitektur betragtede han som »verdensbyggekunst til alle tider, og intet klima, intet materiale, ingen forskel i skik og brug står i vejen for dens almene anvendelse«. Eftersom oplysningstiden videreførte renæssancens og humanismens åndelige ansatser, var den fornyede tilbagevenden til oldtidens byggekunst kun en logisk følge. Endnu mere end i det 15. og 16. århundrede så man antikken som arkitekturens oprindelse, der gemmer de evige love for harmoni og skønhed.

I midten af det 18. århundrede var der imidlertid udbrudt en heftig strid, om den græske eller den romerske antik skulle have forrang historisk såvel som byggehistorisk set, om Rom havde forfinet eller forfalsket den græske kultur, eller havde orienteret sig stærkere mod etruskerne. Begge parter kunne ty til større arkæologisk indsigt, end man havde på renæssancens tid, hvor man koncentrerede sig om antikke bygninger respektive ruiner i sit eget oprindelsesland Italien og derudover om Vitruvius' skrifter, altså væsentligst om den romerske oldtid.

Men fra det 18. århundrede valfartede flere og flere vesteuropæere til Grækenland, som dengang var en ubetydelig provins i det osmanniske rige. De unge englændere

James Stuart og Nicholas Revett udfærdigede i årene 1751-53 detaljerede tegninger af antikke bygninger i Grækenland, som de publicerede fra 1762 (*Antiquities of Athens*). Hverholdtvis år 1738 og 1748 begyndte udgravningen af de antikke byer Herculaneum og Pompeji, som ved Vesuvs udbrud i år 79 blev begravet og derved «konserveret». Udgravningerne, og hvad der derved kom for dagen, blev beskrevet af den tyske kunsthistoriker Johann Joachim Winckelmann, som med sit værk *Oldtidens Kunsthistorie* (1764) lagde grunden til moderne kunstvidenskab. Hans opfattelse af den græske kunsts væsen som »ædel enfold og stille storhed« blev senere bestemmende for den tyske klassicisme.

I de fleste andre europæiske lande, hvor det «klassiske» byggeri – især i form af palladianismen – var blevet videreført siden renæssancen, kaldte man den nye stil for »nyklassicisme«. Men i Tyskland anvendte man først denne betegnelse om den genopliven af de klassicistiske tendenser, som fandt sted omkring år 1900, men som da undergik en stadig stærkere forgrovelse og monumentalisering.

Hvor tidligt den nyklassicistiske tendens satte ind i Frankrig, viser kirken Sainte-Geneviève i Paris, som blev tegnet af Jacques-Germain Soufflot fra 1757 og bygget i årene 1764-1790. Dens grundplan minder om renæssancen. Over en cirkel i centrum af et græsk kors hæver en *tamburkuppel* sig, hvis enkelte dele er sat hårdt oven på hinanden, så hele kuplen troner på kirken uden overgang. I

1791 blev kirken gjort til minde- og begravelsessted for berømte franskmænd og omdøbt til Pantheon. Navnet blev ikke kun valgt som en henvisning til et af de betydeligste bevarede bygningsværker fra den romerske oldtid. I overensstemmelse med tidsånden skulle kirken nu ikke mere være viet til Gud, men tilagnes de største åndspersonligheder i det revolutionære Paris.

I de sidste årtier af det 18. og de første årtier af det 19. århundrede domineredes arkitekturen af nyklassicistiske formprincipper: klarhed og reduktion i det udvendige billede såvel som i grundplanen, dominans af rette vinkler og lige linier, *stereometriske* bygningskroppe, hårdt på og ved siden af hinanden stillede elementer, ro, stregthed og ophøjethed, svarende til storheden i de legemliggjorte ideer og de opgaver, som var tiltænkt bygningerne, etik og moral i stedet for opstemt pragt og repræsentation. Den sparsomme udsmykning virkede ofte, som om den var påklistret. Bygningerne var stadig strengt symmetriske, men når man anvendte portikker (søjlegange) på facaden, afstod man ofte fra at fremhæve midteraksen. Ved British Museum i London skulle søjlerne for eksempel oprindeligt være ført hele vejen rundt om bygningen. Da denne bestod af en langstrakt kubus, ville man have opnået et ensartet ydre bygningsudtryk, ligesom ved det græske *peripterostempel*, sådan at man ikke ville få nogen egentlig forside. Man indsatte søjlerne konstruktivt og ikke kun som udsmykning. Formen skulle nu igen svare stærkere til konstruktionen, hvorfor man også foretrak dorisk



Sir Robert Smirke: *British Museum*, London, 1823-47

Det tidlige 19. århundrede kendetegnes i England af den såkaldte *Greek Revival*, der udforskede byggekunsten i det klassiske Grækenland og hurtigt gjorde den til forbillede. Stilen indebar, at en bygnings ydre formsprog skal udtrykke dens funktion og historie. Nu kunne offentlige bygninger ikke alene konkurrere med kirker eller fyrstehuse, men endda overgå dem arkitektonisk. British Museum er et højdepunkt inden for den europæiske nyklassicisme. Bygningsens sydside følger stilen i den græske tempelarkitektur. Den viser en vældig kolonnade med 48 joniske søjler. Museets strenge monumentalitet står i modsætning til barokkens forening af flere kunstarter. Det lette og elegante æskeprincip er her erstattet af en blokagtig, additiv bygningsdisposition.